

ДОСЛІДЖЕННЯ

СЕРГІЙ БУРЛАКА

ДОЛЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ДІТЕЙ БІЛОЇ ЦЕРКВИ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Білу Церкву нацисти окупували 16 липня 1941 р. Розстріли євреїв розпочалися з перших днів установалення «нового порядку», а масового характеру вони набули за декілька тижнів, після прибуття до міста зондеркоманди 4а. Єврейську громаду, яка проживала тут із XVI ст. фактично було знищено. Вижити вдалося одиницям.

Офіційного підтвердження масових розстрілів євреїв Білої Церкви до кінця 1980-х рр. у колишньому СРСР так і не було надано. У багатотомному виданні «Історія міст і сіл Української РСР» у томі, присвяченому Київській області, геноцид єврейського населення описано в короткій фразі: «Гітлерівці жорстоко розправлялися з радянськими людьми. В Києві й області фашисти вбили й замучили понад 269 тис. чоловік мирного населення...»¹. Щодо м. Біла Церква зазначено про знищення 5500 «жителів міста» без згадки про їхню національну належність². Приховування реальних масштабів знищення євреїв, а також ромів через їхні національності на прикладі Білої Церкви є підтвердженням загальної тенденції, характерної для всього колишнього СРСР.

¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київська обл. / АН УРСР. І-т історії; Голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – С. 56.

² Там само. – С. 117.

Класичним прикладом є повідомлення на сторінках «Комсомольської правди» про перебіг судового процесу над нацистськими злочинцями, який проходив у ФРН у 1968 р. В редакційній замітці йшлося про розстріл у Білій Церкві в серпні 1941 р. 90 малолітніх дітей без зазначення їхньої етнічної належності³. Майже аналогічне за змістом повідомлення було надруковано вже після оголошення вироку суду в центральному органі Компартії України газеті «Правда України»⁴. Редакції провідних радянських друкованих видань не могли не знати, що йдеться саме про єврейських дітей, чиї батьки були розстріляні напередодні.

Важко сказати, чи був прямий зв'язок між цими повідомленнями і міфом, який згодом поширився у місті, про те, що під час окупації нацисти розстріляли 90 дітей різних національностей із дитячого будинку № 1 («Хата дитини»). Одним із перших цю версію висунув колишній старший науковий співробітник Білоцерківського краєзнавчого музею, ветеран війни А.Т. Поліщук⁵.

В оману ввели навіть відомого українського письменника і поета, мешканця Білої Церкви А.Д. Гудиму, який у преамбулі до своєї поеми «Сльози і пам'яті печаль» писав: «У серпні 1941 року карателі зондеркоманди 4А... розстріляли дітей-дошкільнят із дитячого будинку “Малятко”»⁶.

Насправді доля єврейських дітей, які опинилися в дитбудинку № 1 (інші назви «Хата дитини», «Малятко»), склалася щасливо. Завдяки людяності і згуртованості персоналу цього закладу їх вдалося врятувати. Натомість єврейських дітей, які перебували в дитячому будинку № 3, було страчено. Вони розділили трагічну участь більшості єврейської громади міста.

Отже, метою цієї статті є встановлення історичної правди про долю єврейських дітей міста Біла Церква під час нацистської окупації.

³ Свершится ли правосудие // *Комсомольская правда*. – 1968. – № 248, 21 октября. – С. 1.

⁴ Возмутительное решение суда // *Правда Украины*. – 1968. – № 280 (8128), 1 декабря. – С. 1.

⁵ *Поліщук А.Т.* Беляя Церковь в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – май 1945 гг.). [Машинопись]. – Беляя Церковь, 1977. – С. 7. – (БКМ 9195 – 7184).

⁶ *Гудима А.Д.* Вірші. Поеми. Романи у віршах / Передм. В. Міняйла. – К.: Укр. письменник; Вир, 1996. – С. 43–50.

Автор ставить перед собою такі завдання:

- дослідити особливості знищення нацистами єврейських дітей у місті;
- реконструювати історію розстрілу дев'яноста єврейських малолітніх дітей;
- розвінчати радянський міф про розстріл вихованців дитячого будинку різних національностей;
- дослідити обставини порятунку єврейських дітей із дитбудинків № 1 і 2, встановити їхні імена, а також їхніх рятувальників;
- простежити за перебігом слідства при встановленні винних у смерті єврейських дітей із дитбудинку № 3.

Джерельною базою цього дослідження були документи Державного архіву Київської області (ДАКО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), архівного відділу Білоцерківської міської ради, Обласного комунального закладу «Білоцерківський краєзнавчий музей» (БКМ), архіву Інституту сучасної історії (Institut für Zeitgeschichte) (Мюнхен – Берлін). Це документи управління бургомістрату м. Біла Церква за 1941–1943 рр.; матеріали архівно-слідчих справ; облікові документи дитячих будинків; описи речей, знайдених на місці злочину.

Важливим джерелом є спогади осіб, яким вдалося врятуватися, тих, хто рятував, а також свідчення білоцерківців, які пережили нацистську окупацію.

Поширенню інформації про події в Білій Церкві сприяла публікація у 1988 р. в Німеччині книжки «Прекрасні часи. Вбивство євреїв з погляду вбивць і спостерігачів»⁷. Її підготували до видання троє німців – журналіст Ернст Клее, юрист Віллі Дрессен та історик Фолкер Райс. Цю книжку видано багато разів у перекладах різними мовами. На її сторінках подано листування армійських священиків і німецького військового командування щодо вирішення долі єврейських дітей у Білій Церкві⁸. Назву «Прекрасні часи» було обрано не випадко-

⁷ Schöne Zeiten. Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer / Ernst Klee, Willi Drexler, Volker Rieß (Herausgeber). – Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1988. Назву та цитовані уривки із книжки українською переклав старший викладач кафедри іноземної мови Білоцерківського національного аграрного університету О.А. Боньковський.

⁸ Див.: Невідомі сторінки історії Білої Церкви під час нацистської окупації: документи і свідчення: Науково-документальне видання / С.І. Бурлака, О.Н. Беник, О.Д. Литвинчук, М.Г. Яременко. – Біла Церква, 2016. – С. 102–106.

во – так лірично колись назвав свій фотоальбом заступник коменданта Треблінки Курт Франц.

Про деталі розстрілу єврейських дітей у Білій Церкві широке коло осіб, які вивчають проблеми Голокосту, довідалися завдяки праці О. Круглова, в якій автор подав витяги з матеріалів, зібраних під час судового процесу над нацистськими злочинцями, що відбувся в 1967–1968 рр. у ФРН, а також документів командування Вермахту, які були причетні до «остаточного розв'язання єврейського питання» у цьому місті⁹.

Комплексне дослідження теми Голокосту в Білій Церкві здійснив історик О.М. Гончаренко¹⁰. Більшість його висновків не викликають заперечень, зокрема, те, що загальними тенденціями геноциду євреїв регіону (як, зрештою, й усіх окупованих територій) слід вважати домінування політико-ідеологічних чинників над економічними, експлуатацію антисемітських настроїв, швидке переростання масових акцій знищення у тотальні, перебування євреїв на особливому правовому становищі, яке передбачало їх дискримінацію, залучення каральних органів, намагання знищити свідчення геноциду та пам'яті про жертви. Деякі твердження потребують уточнення, зокрема, про повну відкритість нацистських заходів. Адже німці не приховували своїх намірів щодо євреїв, проте технологію вбивств не афішували, масові розстріли здійснювали в околицях міст, в ярах, на території колишніх радянських військових майданчиків¹¹ або на узліссі. Це стосується і розстрілу дітей, що стало однією із причин тривалого шляху до відтворення реальних подій.

⁹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К.: Ин-т юдаики, 2002. – 486 с. – (Б-ка Ин-ту юдаики).

¹⁰ Гончаренко А. М. Беляя Церковь. Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительский центр «Холокост», 2009. – С. 60–62; *Його ж.* Нацистський геноцид євреїв Білої Церкви. Факти та наукові інтерпретації // *Юр'ївський літопис.* – 2006. – № 5. – С. 32–44; *Його ж.* Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.; *Його ж.* Правове становище єврейського населення напередодні знищення: Генеральний округ Київ // *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал.* – Вип. 2. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2005.

¹¹ У Білій Церкві розташовувалися так звані 3-й, 5-й і 7-й військові майданчики, на території яких розміщувалися військові частини.

Згодом у краєзнавчих виданнях і місцевій пресі з'явилися публікації, в яких ішлося про вбивство дітей¹².

Зняття грифу секретності зі справ, що зберігаються в архівосховищах України, зокрема ГДА СБУ, дало авторові можливість поглибити вивчення Голокосту в Білій Церкві, персоніфікації відповідальності за вчинені злочини, а також встановлення фактів надання допомоги євреям з боку місцевого населення тощо¹³.

Помітною подією стала публікація у 2016 р. монографії О. Круглова, А. Уманського й І. Щупака «Голокост в Україні: Райхскомісаріат “Україна”, Губернаторство “Трансністрія”»¹⁴. Автори дослідили кількісні характеристики жертв Голокосту в Україні в цілому та в окремих її регіонах, зокрема, в Білій Церкві, реконструювали події каральних акцій із зазначенням ролі організаторів та виконавців. Документи, які вони ввели в науковий обіг, а також проведений історіографічний огляд сприятимуть подальшому вивченню цієї теми, в т. ч. на рівні краєзнавчих досліджень.

Як і в решті міст окупованого Правобережжя, переслідування євреїв починалося у Білій Церкві з їх реєстрації. 5 серпня 1941 р., на двадцятий день окупації на вулицях міста розклеїли наказ бургомістра за № 4 такого змісту: «Пропонується всім євреям зрістом від 12 років чоловікам та жінкам, які проживають в м. Б.-Церкві та околицях Заріччя, Роток, Олександрія з'явитись 6/VIII – ц. р. о 8 ранку в управління бургомістра для реєстрації. Ухилення від реєстрації буде каратись за законом воєнного часу. Бургомістр»¹⁵.

¹² Ярмола О. Білоцерківська поліція (1941–1943 рр.) // VIII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева. 18 жовтня 2011 р. – Біла Церква, 2008. – С. 11–18; *Його ж.* Повідомлення військових священників про розстріл дітей в Білій Церкві у серпні 1941 року: Переклад з нім. // XI краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева. – Біла Церква, 2012. – С. 27–32.

¹³ Бурлака С.І. Голокост у місті Біла Церква (за документами ГДА СБ України) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – Харків: Права людини, 2012. – № 2 (49). – С. 241–262; *Його ж.* Біла Церква в період окупації: за матеріалами допитів начальника Білоцерківської поліції Томасевича М.В.: архівні матеріали // XI краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева. 24 квітня 2012 р. – Біла Церква, 2012. – С. 32–38; *Його ж.* Система безпеки, створена нацистами у Білій Церкві під час окупації (в персоналіях) // Хронос. Зшит 6. Матеріали засідання краєзнавчого клубу 16 травня 2017 р. – Біла Церква, 2017. – С. 50–70.

¹⁴ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснестрия»: Монография. – Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. – 564 с.

¹⁵ ДАКО. – Ф. 2225. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 63.

Найпевніше, текст наказу переклали з німецької або його написав етнічний німець. На це вказує використаний для позначення віку термін «зріст». Та, власне, бургомістрат, який було утворено за три дні до ухвалення цього наказу, не мав права приймати такі рішення самостійно. Це була сфера компетенції окупаційних органів влади.

Відповідав за реєстрацію євреїв Білої Церкви секретар поліції Д. Колоніус, грек за національністю¹⁶. Начальник поліції М.В. Томасевич¹⁷ характеризував його як жорстокого садиста. В минулому, за радянської влади, він був репресований і відбував покарання. Його основним завданням було обробляти матеріали на партійно-радянський актив та євреїв¹⁸. Тобто через нього здійснювалась підготовка до масового знищення останніх.

Олександр Круглов на основі виявлених у німецьких архівах документів зазначає, що масові розстріли почалися 15 серпня (чи близько цієї дати), і пов'язує їх із прибуттям напередодні до Білої Церкви передового загону зондеркоманди 4а, яка входила до складу айнзацгрупи С під командуванням Пауля Блобеля¹⁹.

Перед ними стояло завдання «обробки» (в розумінні поліції безпеки) території Білої Церкви. Зокрема, загін брав участь «у розшуку радянських шпигунів, проводив арешти бандерівців, виявляв у таборах військовополонених “небажаних” полонених (євреїв і комісарів) та винищував єврейське населення, яке залишилось»²⁰. Загін налічував 32 есесівці, мав чотири легкові автомобілі, дві вантажівки й один мотоцикл²¹. Цих сил було недостатньо з огляду на масштаб «зав-

¹⁶ На початку 1942 р. його призначили начальником відділу цивільного стану управи бургомістра. В березні 1943 р. був заарештований німцями за зловживання під час видавання документів, доставлений до Києва та, ймовірно, страчений (див.: ГДА СБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 26427. – Т. 1. – Арк. 199, 199 зв.).

¹⁷ Перебував на посаді начальника поліції м. Біла Церква з листопада 1941 р. до березня 1943 р. Арештований у Житомирі у вересні 1944 р. По завершенню слідства його справу розглядав військовий трибунал військ НКВС у приміщенні Білоцерківського міськвідділу НКДБ. Засуджений до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна (ГДА СБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 39798. – Арк. 249 зв.).

¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 39798. – Оп. 1. – Т. 1. – Арк. 110–110 зв., 132.

¹⁹ Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине. – Запорожье: Премьер, 2004. – С. 24.

²⁰ Круглов А., Уманский А., Шулак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». – С. 257.

²¹ Там же. – С. 256.

даних», які перед ними стояли. Тож безпосередню участь у розстрілах брав прикріплений до загону взвод 3-ї роти батальйону особливого призначення військ СС за сприяння української допоміжної поліції²².

Заарештований у листопаді 1944 р. поліцейський Є.В. Шевченко дав свідчення про перший масовий розстріл, який, за його словами, відбувся приблизно наприкінці серпня 1941 р. Тоді біля управління бургомистра начебто для прибирання вулиць міста зібрали близько 700 осіб євреїв, серед яких були жінки, діти, старики. Їх оточили зо 20 поліцейських і повели на 3-й майданчик, який розміщувався за базаром. На території стрільбища усіх євреїв розстріляли німці²³.

Очевидці тих подій згадували, що євреї спочатку не знали, що на них чекає. Плани гітлерівців розкрилися повністю лише з початком масових розстрілів. Ось уривки зі свідчень білоцерківців, які на власні очі бачили, що тоді відбувалося в місті: «Їм сказали, що на Ізраїль²⁴ їх відправлять. Вони ідуть, посміхаються, махають перехожим»; «У Білій Церкві залишилось багато євреїв, вони жили в самому центрі міста. [...] Гебітскомісаріат об'явив, щоб усі євреї одягли на передпліччя пов'язки з єврейською зіркою та те, що для них буде зроблена резервація (гетто). Євреї вважали, що ці резервації будуть зроблені для їхнього спокійного життя. Було також сказано, щоб усі взяли з собою цінні речі та зимовий одяг. Їм сказали зібратися на площі Шевченка. Потім їх вишикували і повели на розстріл. На пустирі були викопані глибокі траншеї для розстрілів. Я пам'ятаю, коли ми йшли на базар, нас зупинили, бо вели євреїв на розстріл. Їх супроводжували здебільшого поліцаї»; «В 1941 році евакуювалися ті з євреїв, хто мав гроші. Але маса євреїв зосталася в Білій Церкві. Центр міста, вулиця Богдана Хмельницького – це все було єврейське поселення. За ними дуже пильно слідкувала поліція. У кожного з євреїв повинна була бути намальована червоною фарбою шестикутна зірка на спині, прямо на верхньому одязі. З появою поліції з білими пов'язками, незареєстровані євреї відловлювались. [...] Я не бачив самих розстрілів, але до нас доносились звуки кулеметних і автоматних черг. Зараз у мене стоїть картина перед очима: ведуть колону з

²² Там же. – С. 257.

²³ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 55733. – Т. 1. – Арк. 186.

²⁴ На той час територія підмандатної Палестини. Потрібно враховувати, що свідчення, уривки з яких тут наведено, були записані в 2016 р.

50 чоловік, євреїв, оточених десь двома десятками поліцаїв. Попереду, метрах в п'яти йде мати з дитиною на руках, не знаю, чи воно було мертве, чи просто спало»; «Всі наші люди плакали і розуміли, що відбувається. Коли євреї проходили повз нас, одна стара жінка віддала свою дитину (Беллу). Цього не побачив ніхто. Коли наші звільнили місто в газеті з'явилась стаття про Беллу. В статті було прохання об'явитись родичам Белли»²⁵.

Загальновідомо, що у процесі оцінювання свідчень очевидців потрібно враховувати низку факторів. Суперечності в опублікованих спогадах зумовлюються не лише суб'єктивним сприйняттям, а й часовою віддаленістю тих подій.

Разом з тим, зазначимо, що майже всі, хто давав інтерв'ю, виокремлювали етапи знищення єврейської громади міста: реєстрація, перші розстріли майже одразу після окупації, масові розстріли, які відбулися в серпні і тривали восени 1941 р., подальші страти євреїв аж до звільнення міста 4 січня 1944 р.

Різні джерела свідчать, що німці під час перших масових розстрілів використовували практику відокремлення чоловіків від жінок і дітей. Зокрема, в монографії місцевих краєзнавців, опублікованій у 1957 р., йдеться про вже згадуваний розстріл на 3-му військовому майданчику в серпні 1941 р., коли німці зібрали єврейське населення, нібито для прибирання міста та роботи на лісозаготівлях, оточили групу чоловіків, привели їх на край Рокитнянської вулиці і там розстріляли. Жінок і дітей розстріляли в Томилівському лісі, який простягнувся майже впритул до околиць міста²⁶.

Цей факт підтверджують знайдені в цьому лісі речові докази, які зберігаються в Білоцерківському краєзнавчому музеї. 1971 року під час навчань військовослужбовці розкопали могилу періоду окупації, в якій були останки 29 жінок і дітей із простреленими черепами. Одна дитина загинула в материному лоні. Тут покоїлися діти та жінки різного віку. На цьому місці виявили жіноче волосся, коси, гребінці, металеві зубні коронки, а також гільзи від німецьких патронів для автоматів і пістолетів²⁷.

²⁵ Невідомі сторінки історії Білої Церкви під час нацистської окупації. – С. 63, 27, 40–41.

²⁶ Павловський О.Г., Перекрестов В.Д., Трёмбовельський В.Г., Черевченко В.М. Минувле і сучасне Білої Церкви. – Біла Церква, 1957. – С. 80.

²⁷ Білоцерківський краєзнавчий музей. – Е-927; Е-928/1, 2, 3, 4; Е-929.

Вірогідно, що саме тут окрема група розстріляла білоцерківських дітей із єврейських родин, чий вік не перевищував семи років, проте точне місце досі не встановлено²⁸.

20 серпня німецькі солдати 295-ї піхотної дивізії, підрозділи якої квартирували у Білій Церкві, звернули увагу євангелічного та католицького капеланів на те, що в одному з будинків перебувають маленькі діти. Їхніх батьків розстріляли напередодні. «Діти перебувають там у неможливих умовах під охороною української самооборони²⁹, – писали у повідомленні священники. – У дворі перед будинком, звідки лунали плач і жалібні крики дітей, ми побачили постового української міліції з рушницею, декілька німецьких солдат і багато українських дівчат. Ми безперешкодно зайшли до будинку і знайшли там у двох кімнатах близько 90 дітей віком від кількох місяців до 5–6, можливо 7 років [...]. Кімнати, в яких перебували діти, були дуже брудними. Діти лежали або сиділи на підлозі, вкритій їхніми екскрементами.

Напіводягнених дітей обсіли мухи. Старші діти (2–4 років) здирали зі стін будівельний розчин і їли його. Двоє чоловіків єврейської зовнішності намагалися прибрати у кімнатах. Повітря було страшно брудним, діти віком кілька місяців весь час плакали і голосили.

В інших кімнатах перебували жінки з дітьми: в одній – жінки з дітьми старшого віку, а в іншій – лише жінки, одна з них тримала на руках дитину»³⁰. Щодо цих останніх, ішлося у повідомленні, ще потрібно було встановити, чи належали вони до євреїв.

Солдати повідомили своїм капеланам, що безперервний дитячий плач лунав відучора з обіду. Того ж дня звідси вже відправили три вантажівки з дітьми старшого віку на розстріл. Їх супроводжував співробітник СД.

Про все побачене священники повідомили ортскоменданту. Однак оскільки це питання належало до відання фельдкомендатури, то вони

²⁸ Август Хефнер, описуючи місце страти, говорив про узлісся на околиці міста. Інші розстріли відбувалися на території військових майданчиків.

²⁹ «Українською самообороною» або «українською міліцією» у той період часто називали місцеву допоміжну поліцію, яка була на стадії формування. До її складу входили представники різних національностей.

³⁰ Невідомі сторінки історії Білої Церкви під час нацистської окупації. – С. 104–105. Вперше донесення католицького дивізійного священника при 295-й дивізії д-ра Ройса було надруковано в перекладі російською О. Круглова у згадуваному раніше збірнику документів.

направилися туди. Проте відповідальної особи там не виявилось, і вони написали листа начальнику гарнізону – командирі 295-ї піхотної дивізії. Далі питання з'ясував із представниками СД начальник штабу дивізії підполковник Гроскурт. Під час наради польовий комендант Ридль заявив, що він вважає викорінення єврейських жінок і дітей нагальним завданням, байдуже, в якій формі. Штандартенфюрер СС П. Блобель³¹ наголосив, що головнокомандувач³² визнає необхідність знищення дітей і хоче, щоб це було виконано.

Після цього відбулося обговорення деталей виконання розстрілу, який мали завершити до вечора 22 серпня³³.

Також доступний витяг із протоколу допиту оберштурмфюрера СС Августа Хефнера, в якому він розповідає, що за його пропозицією розстріл здійснила українська міліція, підпорядкована польовому коменданту, а також описує це вбивство: «Солдати Вермахту встигли задалегідь вирити яму. Дітей привезли на гусеничному тягачі [...]. Українці стояли навколо, вони тремтіли. Дітей зняли з тягача. Їх ставили над ямою і розстрілювали, тож вони падали прямо в яму. Піднявся неймовірний крик. Цю картину я не забуду ніколи в житті. Мені тяжко про це говорити. Особливо врзалась в пам'ять маленька білява дівчинка, яка схопила мене за руку. Її теж розстріляли. Яма була недалеко від гаю. Розстріл відбувався о пів на четверту – о четвертій пополудні наступного дня після переговорів з фельдкомендантом. У деяких дітей стріляли по 4–5 разів, доки ті не вмирали»³⁴.

Цей епізод наведено в багатьох виданнях з історії Голокосту³⁵. Повний протокол допиту А. Хефнера від 31 травня 1965 р., який зберігається в архіві Інституту сучасної історії, розкриває важливі деталі. Зокрема, він підтверджував, що євреїв мали розстріляти військово-

³¹ Пауль Блобель, штандартенфюрер СС, командир зондеркоманди 4а айнзацгрупи «С» у районі дій групи військ «Південь». До початку січня 1942 р. команда під його керівництвом розстріляла в Україні майже 60 тисяч осіб, переважно євреїв. У 1948 р. засуджений американським військовим судом до смертної кари шляхом повішення.

³² Головнокомандувач 6-ї армії Вермахту фельдмаршал фон Райхенау.

³³ Невідомі сторінки історії Білої Церкви під час нацистської окупації. – С. 105–106.

³⁴ Див.: Невідомі сторінки історії Білої Церкви під час нацистської окупації. – С. 106.

³⁵ Див.: *Подольський А.Ю.* Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник. – К.: Сфера, 2007. – С. 53; *Холокост на території СРСР: Енциклопедия.* – С. 60–62.

вослужбовці підрозділу айнзацгрупи, якою він командував. Разом з тим, переконував слідчого, що усіяко намагався запобігти цьому: саботував наказ польового коменданта щодо розстрілу євреїв, двічі самовільно відпускав їх із двору, де утримували бранців, сперечався зі своїм командиром П. Блобелем щодо їхньої участі, застерігав польового коменданта «триматись від цього подалі»³⁶.

Август Хефнер переконує, що не брав безпосередньої участі у розстрілі дорослих євреїв, оскільки зранку кудись поїхав і повернувся лише ввечері. Польовий комендант «прокричав йому всі вуха, що в нього тепер діти, які хочуть молока, а молока немає». Хефнер порадив йому прилаштувати дітей в українські сім'ї. Комендант відповів, що «вони вже начебто намагалися, але українці дітей би не прийняли»³⁷.

Згодом, на нараді за участі уповноваженого від командувача армії Райхенау капітана Люлея, польового коменданта, уповноваженого офіцера 295-ї піхотної дивізії, а також його ад'ютанта, П. Блобеля і А. Хефнера було ухвалено рішення щодо дітей. Наведемо свідчення А. Хефнера про ті події: «Тоді Люлей сказав по суті справи, що є розпорядження пана головнокомандувача про те, що всі накази стосовно євреїв на ввіреній йому території повинні бути виконані цілком і повністю. Після цього Блобель наказав мені провести розстріл дітей. Я запитав його: “Хто повинен провести розстріл?”. Він відповів: “Ваффен-СС”. Я запротестував і сказав йому: “Там усі молоді люди; як ми можемо покласти на них відповідальність за розстріл малих дітей?”. Він відповів: “Тоді візьміть своїх людей”. Я знову запротестував: “Як вони можуть це зробити, адже в них теж є малі діти?”. Ця суперечка тривала 10 хвилин. Ситуація ставала дедалі напруженою, оскільки тут був присутній уповноважений вищого командування. Блобель підстрибнув, ударив кулаком об стіл і закричав на мене: “Ви знаєте, що невиконання наказу тягне за собою розстріл? Ви будете виконувати наказ вищого командування, так чи ні?”. Я йому відповів: “Пане штандартенфюрер, дозвольте мені зробити останню пропозицію”. Він дозволив, і я запропонував, щоб українська міліція польового коменданта розстріляла дітей. Проти цієї пропозиції заперечень не було у жодної зі сторін»³⁸.

³⁶ Institut für Zeitgeschichte, München-Berlin, Archiv. – Gd 01/54/16. – P. 3449.

³⁷ Ibid. – P. 3451.

³⁸ Institut für Zeitgeschichte, München-Berlin, Archiv. – Gd 01/54/16. – P. 3451–3452.

Далі А. Хефнер розповів, що наказ про виконання цього рішення видавав польовий комендант. Тоді було розстріляно, за його словами, 26 дітей. Сам він лише стежив за розстрілом³⁹.

Отже, за словами А. Хефнера, спочатку підрозділ Ваффен-СС розстріляв чоловіків, жінок і частину дітей (на 3-му майданчику), а потім решту дітей, що залишились без батьків, убила місцева поліція.

Під час допиту він згадував про свої переживання, про слова П. Блобеля щодо відповідальності за невиконання наказу. А на запитання про те, чи робили постріли, щоб зупинити страждання жертв, відповів: «Ні. Я не робив контрольних пострілів»⁴⁰.

Наведені фрагменти допиту А. Хефнера свідчать про його прагнення ухилитися від відповідальності, перекласти вину на інших. Це чітко підтвердив протокольний запис, зроблений по завершенню допиту: «Було очевидно, що ці події переслідують його ще до цього часу. У нього відбувалися численні спалахи гніву через те, що він мав давати покази під час судового розгляду лише проти членів бойової групи (айнзацгрупи) і що були випущені свідчення проти членів Вермахту. За його словами, Вермахт також давав накази розстрілювати євреїв»⁴¹.

Про цю трагедію під час судового процесу в Дармштадті розповідав Е. Пищук⁴²: «Настрої серед населення були не на нашу користь. Спочатку нас повсюди в Україні зустрічали дуже сердечно. Але в Б[ілій] Ц[еркві] після цієї історії з дітьми настрої змінились. Мені це підтверджували в бесідах багато українців. Можна було почути російське слово: “Собаки”... Цей вислів стосувався людей, які робили ці справи»⁴³.

Зауважимо, що, згадуючи про це вбивство та резонанс, яке воно викликало, Е. Пищук не наводить деталі. Плутані свідчення А. Хефнера залишають у фокусі уваги деякі епізоди цього вбивства, зокрема, участь у ньому місцевої поліції.

³⁹ Ibid. – P. 3453.

⁴⁰ Ibid. – P. 3455.

⁴¹ Ibid. – P. 3456.

⁴² Едмунд Сімон Пищук у 1941 р. служив перекладачем у 295-й піхотній дивізії. У Сталінграді потрапив у полон, з якого був звільнений в 1955 р. Проживав у Західній Німеччині, служив пастором.

⁴³ <https://labas.livejournal.com/1178021.html>.

На думку О. Прусина, рішення німців доручити вбивство дітей своїм помічникам свідчить про ставлення нацистів до їхніх поплічників. Оскільки Г. Гімлер був стурбований тим, щоб участь у масових убивствах не перетворила службовців СС і німецької поліції на психопатів, морфіністів та алкоголіків, по можливості найкривавішу роботу доручали місцевим поліцейським, психічний стан яких райхсфюрера СС геть не цікавив. Олександр Прусін зазначає: той факт, що командування зондеркоманди 4а уже діяло подібними методами в Радомишлі, де поліцейські розстріляли єврейських дітей, підтверджує покази А. Хефнера⁴⁴.

Зауважимо, що розстріл дітей у Радомишлі відбувся через два тижні після кривавої акції у Білій Церкві – 6 вересня 1941 р.⁴⁵ Аргументи щодо особливої турботи про вразливу психіку військово-службовців айнзацгрупи вважаємо непереконливими. Адже вони розстрілювали в Білій Церкві, потім перемістилися до Києва, де брали безпосередню участь у вбивствах в Бабиному Яру, а згодом у багатьох інших населених пунктах України. До грудня 1941 р. зондеркоманда 4а розстріляла 59 018 осіб, переважно євреїв⁴⁶. Власне, це була їхня «робота». Тому важко уявити постійні суперечки А. Хефнера зі своїм командиром П. Блобелем щодо виконання наказів з огляду на ці обставини. Зрозуміло, що для А. Хефнера було життєво важливим під час слідства мінімізувати свою участь у розстрілах, виставити себе як жертву наказу, який змушений був їх виконувати всупереч своїм переконанням. Зокрема, описуючи страату євреїв у Житомирі 7 серпня 1941 р., він наголошує, що, не маючи можливості завадити акції, переймався тим, щоб смерть приречених настала якомога швидше. Він зупинив розстріл, бо жертвам цілили в серце, однак багатьох одразу не вбивали, і вони падали до спільної ями. Пропонував цілити в голову, вище носа. Однак у такому разі доводилося дивитися у вічі жертвам, стрільці промахувалися, осколочки черепів потрапляли на них. Хефнеру також влучив в обличчя шматок мозку. Він знову зажадав від П. Блобеля змінити метод розстрілу, мовляв, мав «внутрішнє переконання, що вони не винні». Потім він побачив побитих солдатами скривавлених євреїв,

⁴⁴ Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивация // *Голокост і сучасність*. – 2007. – № 1. – С.40.

⁴⁵ Див.: Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. – С. 33.

⁴⁶ Див.: Там же. – С. 61.

яких привели на розстріл, і негайно втрутився, щоб припинити поби́ття⁴⁷.

Свою участь у розстрілах євреїв у Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 р. А. Хефнер також намагається передати в загальних рисах: «Наступного ранку страта продовжувалась. Я знову був спостерігачем. Спосіб розстрілу і метод були ті самі. У другій половині прийшов доктор Раш⁴⁸ і наказав мені спуститись в яму»⁴⁹.

Про те, що там А. Хефнер добивав ще живих людей, свідчив колишній обершарфюрер СС Тріле⁵⁰.

Зауважимо, що під час слідства і судового процесу в Дармштадті ще тричі згадували про розстріл єврейських дітей «українською міліцією». Посилаючись на слова водія вантажівки, який перевозив дітей до місця страти, про це зазначив у своїй доповідній дивізійний священник Ройс⁵¹. Про це написав у своєму донесенні командувачу 6-ї армії полковник Гроскурт, наводячи слова фельдкоменданта⁵². Додаткові свідчення надав радист 295-ї піхотної дивізії Франц Колер, який став очевидцем розстрілів дорослих євреїв. Вартовий есеєвець тоді йому сказав, що «вони розстрілюють лише людей від 14 до 60 років, а дітей розстріляних стратить українська міліція»⁵³.

В архівах України досі не виявлено документів про участь місцевої поліції у розстрілі окремої групи дітей, попри те, що після відновлення радянської влади були заарештовані, допитані й засуджені десятки поліцейських із Білої Церкви та інші особи, яким висунули обвинувачення у колабораціонізмі. Добре інформований М. В. Томасевич із цього приводу свідчив: «Під час масових розстрілів німці

⁴⁷ Див.: *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». – С. 171.

⁴⁸ Еміль Отто Раш, бригадефюрер СС і генерал-майор поліції, начальник айнзацгрупи С (північна і південна Україна). Після війни був арештований і притягнений до відповідальності в рамках процесу Американського військового трибуналу в Нюрнберзі як підсудний у справі оперативних груп СД. Справу Раша не було закінчено через проблеми зі здоров'ям підсудного (параліч) і його смерть у 1948 р.

⁴⁹ Там же. – С. 245.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 58.

⁵² Там же. – С. 59.

⁵³ Див.: *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». – С. 260.

звичайно не могли обходитись без поліції. Поліцейські брали в них участь головним чином як охорона, що супроводжувала арештованих до місця розстрілу. Можливо, що окремі поліцейські, як це було в «Брумі»⁵⁴, і розстрілювали, але я в інтересах правди хочу сказати, що такими катами могли бути окремі особи, як-от Гейло, Шпак, комендант поліції, слідчий з політичних справ Сухаревський та кримінальних справ Грабовський. Останні мені особисто розповідали про розстріли»⁵⁵.

Раніше згадуваний Д. Колоніус, доповідаючи про роботу поліції, зазначав: «Справами безпеки в Білій Церкві після вступу німецького війська займалася фельдкомендатура на чолі з д-ром Гільдом. Стан безпеки був цілком незадовільний: безперервні пожежі, грабунки, неспокій створювали тривогу мирного населення. З приїздом *Sicherhilfpolizei* стан безпеки різко змінився: жиди були віддалені від міста, відбулася чистка міліції, на чолі якої зразу став комуніст Водченко, був виявлений персональний склад у списках партійної організації. Самі села почали виявляти жидів та недавніх активістів і тим значно поліпшили стан безпеки»⁵⁶. Зауважимо, що Колоніус говорить про «віддалення від міста» євреїв, а не про їх знищення, хоча він знав про це достеменно. Його твердження про «пожежі, грабунки, неспокій», які він пов'язує з єврейською громадою, було однією з нацистських установок для виправдання своїх дій в очах решти місцевого населення. Підставою для одного з перших розстрілів євреїв з-поміж партійно-радянського активу Білої Церкви стало звинувачення їх у підпалах у центрі міста.

У тій самій доповіді Колоніус зазначав, що станом на 16 грудня 1941 р. в Білій Церкві проживали три жінки-єврейки і троє єврейських дітей, а також двоє «сумнівних» жінок, які мали українські паспорти, проте їхні докази щодо належності до української національності були непереконливі⁵⁷.

Проте секретар поліції, який виявляв євреїв із таким завзяттям, помилявся щодо їхньої чисельності на той час. Про це свідчать такі

⁵⁴ На території білоцерківського районного універмагу («Брум») на початку серпня 1941 р. розстріляли 20–30 осіб з-поміж партійного та радянського активу міста, переважно євреїв (Див.: ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 55733. – Т. 1. – Арк. 132).

⁵⁵ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 55733. – Т. 1. – Арк. 134–135.

⁵⁶ ДАКО. – Ф. 2331. – Оп. 1. – Спр. 22-а. – Арк. 4 зв.

⁵⁷ Там само. – Арк. 6 зв.

події. Наприкінці лютого 1942 р., з появою у місті жандармерії на чолі з лейтенантом Фішером і майстром Траубом, переслідування євреїв раптом припинилися. Їм дозволили жити в місті в районі базару, де для них відвели певні будинки⁵⁸. Сюди ж поселились євреї, звільнені з тюрем та інших місць ув'язнення, а також ті, хто переховувався. Поліція, за наказом жандармерії, взяла їх усіх на облік. Так тривало до половини чи до кінця березня 1942 р., коли жандармерія дала місцевій поліції наказ негайно заарештувати всіх євреїв. Тоді було ув'язнено близько ста осіб.

До білоцерківських тюрем почали приводити євреїв і з інших районів. Обидві тюрми швидко переповнились. Невдовзі кількість в'язнів подвоїлась за рахунок українців, які мали кровні зв'язки з євреями. М.В. Томасевич згадував, що через це у поліції виникли сумніви. Однак начальник жандармерії Фішер, особисто перевіrivши списки, заявив, що українці, які мають родичів-євреїв, згідно з циркулярами та расовою політикою Німеччини підлягають фізичному знищенню. На другий або третій день після цього арештовані у супроводі поліцейських і жандармів були доставлені на 7-й майданчик. Очевидець подій згадував, що машини угрузали у весняній багнюці, тож людей вивантажили з них і пішки погнали до місця розстрілу. Там німець-кат наказав жертвам лягти долілиць на трупи, що лежали шарами, а потім, ідучи по краю виритого котловану, стріляв у них зверху. Кількість розстріляних тоді становила близько 500 осіб. Рили могили-котловани й закопували розстріляних військовополонених з білоцерківського табору⁵⁹.

Тієї ж весни 1942-го до Білої Церкви звезли з усього округу⁶⁰ євреїв, яким вдалося до того часу вижити. Серед 200 осіб були жінки, діти, літні люди. Вже за добу до розстрілу їм було наказано повністю роздягнутися. Їх вивезли за місто на 7-й майданчик, де всіх розстріляли⁶¹.

Ці свідчення М.В. Томасевича підтвердив під час допитів затриманий у 1944 р. поліцейський П.С. Зюлковський⁶².

⁵⁸ Там само. – Арк. 135 зв.

⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.55733. – Т.1. – Арк.136 зв. – 137.

⁶⁰ Білоцерківський округ (гебіт) включав м. Білу Церкву з районом, а також ще шість навколишніх районів: Сквирський, Рокитнянський, Узинський, Велико-Половецький, Володарський і Гребінківський.

⁶¹ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.55733. – Т.1. – Арк.108 зв. – 109.

⁶² Там само. – Арк.162.

Таким чином нацистська репресивна машина продовжувала виконувати установку на «остаточне розв'язання єврейського питання», не роблячи ні для кого винятків.

Одним із завдань цієї статті є встановлення долі єврейських дітей, вихованців дитячих будинків під час нацистської окупації. Уперше цю тему було відображено в дослідженні співробітниці Білоцерківського краєзнавчого музею Л. Германчук⁶³. Цінність її праці полягає в тому, що вона збирила й використала спогади дітей-вихованців цих дошкільних навчальних закладів і співробітників, а також документи бургомістрату, який був сформований під час окупації з місцевого населення для управління міським господарством і соціальною сферою.

У Білій Церкві в той час діяли три дитячі будинки:

- 1) дитячий будинок № 1 («Хата дитини») (вул. Шаумяна, 20, сучасна вул. Братів Гродзінських), де перебували діти від народження до чотирьох років;
- 2) дитячий будинок № 2 для дошкільнят і дітей молодшого шкільного віку (провулок 2-й Замковий, 10-б);
- 3) дитячий будинок № 3 для дітей середнього та старшого шкільного віку (вул. Мокра, 48, сучасна Партизанська).

Станом на середину 1942 року в них перебували 282 дитини різного віку⁶⁴.

Адміністрація «Хати дитини», йдучи на серйозні ризики, врятувала дев'ятеро малят єврейської національності, які з тих чи тих причин залишились без опіки. Вихователі дали єврейським дітям українські імена й переховували упродовж усього періоду окупації. У 1941 р. німці розшукували серед вихованців дитбудинку євреїв, погрожували розправою завідувачці та бухгалтеру закладу, однак дітей ніхто не видав. Одного разу стався такий випадок: до дитячого будинку прийшла місцева мешканка, щоб нагодувати свою грудну дитину, яка там перебувала. Жінка почала говорити: «Здайте цих жидів, інакше я їх здам», на що їй відповіли: «Твоя дитина також тут, і з нею теж може щось трапитись, тож думай, що кажеш»⁶⁵.

⁶³ Германчук Л.В. Доля вихованців дитячих будинків м. Білої Церкви під час німецько-фашистської окупації // *Юр'ївський літопис*. – 2008. – № 7. – С. 41–47.

⁶⁴ Там само. – С. 43–44.

⁶⁵ Невідомі сторінки історії Білої Церкви під час нацистської окупації. – С. 66.

У січні 1944 р. під час боїв Червоної армії за Білу Церкву завідувачка дитбудинку Меланія Антонівна Гайдученко роздала всім медсестрам списки єврейських дітей, де було зазначено їхні імена та прізвища – справжні та надані в період окупації, що мало допомогти встановити розпізнати дітей у майбутньому. Серед єврейських дітей «Хати дитини» були братик і сестричка Горловецькі – Абрам і Муся⁶⁶. Муся у списках вихованців будинку була записана як Нюся Швидка, а її брат – як Яків Горловецький⁶⁷. Перед війною до дитбудинку їх привів батько, оскільки він отримав повістку в армію і наступного дня пішов на призовний пункт. Їхня мати за декілька днів до цього виїхала в евакуацію. Вона була вагітною і побоювалась, що в такому стані не зможе дати дітям ради під час переїзду. Залишитись теж не могла, бо була єврейкою і знала про переслідування нацистами. Дитбудинок готувався до евакуації, тож ніхто не міг передбачити, що доведеться розлучитися на три роки.

Менше інформації маємо нині про дитячий будинок № 2. Дві книги обліку дітей за 1938–1943 рр. й одна за 1938–1948 рр., які збереглися в архівному відділі Білоцерківської міської ради, дають підстави стверджувати, що тут перебувало під час окупації не менше ніж 11 дітей єврейської національності. Згадану вище Муся Горловецьку перевели до цього дитбудинку в 1942 р. Із «Хати дитини» сюди потрапили й інші діти єврейської національності: Соня Рубальська, Сергій Оксюта, Йосип Загорський, Володимир Столовіцький, Мітя Порибський⁶⁸. Люба Невідома і Євгеній Дороненко перебували у дитбудинку № 2 ще до початку війни. Льоня Михайловський й Геня Порибська прибули в 1941 р. (число і місяць не зазначені)⁶⁹, Володимир і Тамара Немцеви – в 1943 р. В одному документі вказано, що Володимир народився в Білій Церкві, а в іншому зроблено примітку: «Батько українець, мати єврейка». Примітку датовано 10 лютого 1944 р., тобто вже після визволення міста від нацистів. Аналогічні виправлення зроблено стосовно ще трьох дітей⁷⁰.

⁶⁶ БКМ НА – 4267. Спогади Горловецької М.Ф.; БКМ НА – 4267. Спогади Коптіло-Сацкової В.Д.

⁶⁷ Архівний відділ Білоцерківської міської ради. – Ф. 196. – Оп. 1-Л. – Спр. 2. – Арк. 7; Спр. 3. – Арк. 26.

⁶⁸ Там само. – Спр. 3. – Арк. 8, 27, 32; Спр. 2. – Арк. 4.

⁶⁹ Там само. – Спр. 2. – Арк. 3, 4, 7.

⁷⁰ Там само. – Спр. 1. – Арк. 74; Спр. 3. – Арк. 14.

З огляду на наявність цих списків, можемо припустити, що персонал дитячого будинку № 2 (принаймні адміністрація) знали про національну належність цих дітей і свідомо рятували їх від знищення. Зауважимо, що в книзі обліку зазначено прізвища ще кількох дітей єврейської національності, які прибули в дитбудинок у 1944–1945 рр., зокрема: Людмила Абрамович, Фіра Бегельфер, Моня Диндіков, Марія Кухена, Віктор Лазебник, Роза Рибак, Роза Ройбак, Бетя Ройбак, Мера Рубальська, Льова Шнайдер, Бетія Дубасарська, Геля Бар, Оля Бар, Геня Івров⁷¹. Наразі невідомо, як вони опинилися у дитбудинку: чи рятувалися під час окупації, перебуваючи в місті та його околицях, чи переїхали з інших територій уже після звільнення Білої Церкви.

По-іншому склалася доля дітей єврейської національності у дитбудинку № 3, де станом на середину липня 1941 р. перебували близько 150 вихованців⁷². Саме в цьому дитячому закладі в серпні 1941 р. керівництво відібрало й доставило до місця ув'язнення шістьох дітей-євреїв, яких згодом стратили. У 1945 р. заарештували й обвинуватили у вчиненні цього злочину директора дитбудинку П.Ф. Симольчука, його заступника Ф.С. Степаненка і вихователя П.В. Тимошенка.

У ГДА СБУ зберігається кримінальна справа на зазначених осіб, яка проливає світло на цю трагедію. Проведення по ній проводив Білоцерківський міський відділ НКДБ, вирок виніс військовий трибунал військ НКДБ Київської області.

Один із головних обвинувачуваних П. Симольчук, 1888 р. н., учитель за фахом, безпартійний, походженням із селян-бідняків, раніше несудимий, під час слідства показав, що на початку серпня 1941 р. на вимогу завідувача відділу освіти управи бургомістра надав список усіх дітей, у якому серед інших даних було зазначено їхню національність. Списки надали приблизно на двадцятий день після приходу німців до Білої Церкви⁷³. Відтак на єврейських дітей одягнули білі пов'язки з шестикутними зірками, щоб відрізнити їх від дітей інших національностей. Через декілька днів до дитячого закладу прийшли двоє поліцейських, відвели дітей до в'язниці на вул. Піонерській, після чого їхня доля була визначеною⁷⁴.

⁷¹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 31, 30, 19, 28, 14, 15, 16, 27; Спр. 2. – Арк. 12, 13.

⁷² ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 49962. – Арк. 37; ДАКО. – Ф. Р.–2225. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 13.

⁷³ Там само. – Арк. 38.

⁷⁴ Там само. – Арк. 39–39 зв.

Супроводжував дітей, за розпорядженням завідувача дитбудинку, вихователь П. Тимошенко, 1922 р. н., колишній вихованець цього закладу. Під час слідства він згадував, що діти «істерично плакали, бо знали, що їх ведуть на розстріл»⁷⁵. Питання про те, чи знали фігуранти справи, на що вони наражали єврейських дітей, було одним із ключових під час слідства та суду при встановленні вини підсудних. Даючи на нього відповідь слідчому, кухарка дитбудинку О.В. Хмільова заявила: «Звичайно, ми всі знали, куди дітей ведуть, бо чули, що євреїв знищують»⁷⁶.

За матеріалами кримінальної справи можна встановити імена та прізвища цих дітей: Добролюбов (ім'я невідоме), Ніна Гуревич, Женя Зак, Лев Мактяш, Маня Сахновська, Фаїна Теплицька⁷⁷. Їм було від 9 до 11 років⁷⁸.

Симольчук стверджував, що хоч і знав про розстріли німцями євреїв, проте не передбачав, що результатом надання ним списку вихованців із зазначенням їхньої національності стане розстріл дітей⁷⁹. Разом із тим, він не заперечував частки своєї вини в їхній смерті: «Не надав би я цього списку Майківському – дітей би не розстріляли», – зізнавався він під час судового процесу⁸⁰. Приховати ж дітей, не зазначивши у списках їхньої національності, він не наважився, оскільки боявся, що інші працівники дитбудинку знали про них і могли виказати його німцям⁸¹.

Цю заяву П. Симольчука підтверджували покази П. Тимошенка і Ф. Степаненка про те, що медсестра А.Н. Здановська та вихователька М.І. Юдицька, які на той час працювали в дитбудинку, вороже ставилися до радянської влади і пригноблювали єврейських дітей. Вони твердили, що «Здановська вимагала відправити в гестапо дівчину Краснопольську Олю, яка була за національністю єврейка, а у списках числилася як українка. Вона ж в 1942 році вимагала видати німцям двох хлопчиків, стверджуючи, що вони євреї, але при перевірці виявилось, що вони грузини»⁸².

⁷⁵ Там само. – Арк. 40.

⁷⁶ Там само. – Арк. 145.

⁷⁷ Там само. – Арк. 82 зв., 107, 11 зв.

⁷⁸ Там само. – Арк. 139, 189 зв.

⁷⁹ Там само. – Арк. 38 зв., 226 зв.

⁸⁰ Там само. – Арк. 140.

⁸¹ Там само. – Арк. 38 зв.

⁸² Там само. – Арк. 55 зв, 58, 72–73.

Крім того, суд звинувачував Симольчука у побитті вихованців закладу, вихованні їх у «фашистському дусі», оскільки він «викинув і вирізав із радянських підручників все, що стосувалось радянського ладу і радянської дійсності» під час перебування на посаді вчителя 14-ї школи (завідувачем дитбудинку він був упродовж 16 липня – 2 вересня 1941 р.). Крім того, Симольчуку ставили за вину те, що він «користуючись авторитетом окупантів, навесні 1942 року за вказівкою бургомістра їздив у села Яблунівка та Глибичка і проводив там перевірку готовності громадських господарств до весняної сівби»⁸³.

Степаненка обвинувачували у тому, що, перебуваючи на посаді директора дитбудинку з вересня 1941 р. по жовтень 1942 р., він «призначив і насильно відправив» 23 вихованців дитбудинку старшого віку на примусові роботи до Німеччини, вихваляючи тамтешні умови життя, а також бив дітей⁸⁴.

Тимошенка суд обвинувачував у тому, що як вихователь дитячого будинку № 3 він згідно з розпорядженням П. Симольчука супроводжував разом із поліцією шістьох дітей єврейської національності до німецьких каральних органів, і дітей розстріляли під час масового знищення євреїв. Зазначимо, що разом із ним дітей супроводжувала вихователька цього ж дитбудинку Н.П. Вдовиченко, однак їй обвинувачення не висували. Чим пояснювалась така вибірковість слідства, важко пояснити. Тимошенку також інкримінували участь у примусовій відправці вихованців дитбудинку до Німеччини та побитті дітей⁸⁵.

Слідство спробувало звинуватити Симольчука та Степаненка у членстві в ОУН, проте, оскільки це не підкріплювалося жодним фактом, змушене було від цього відмовитись⁸⁶.

Усі троє підсудних були визнані винними у «зраді Батьківщини».

Симольчук П.Ф. на підставі ст. 54-1 «а» КК УРСР був засуджений до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього належного йому майна. Степаненко Ф.В. на підставі цієї самої статті – до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах строком на 10 років із позбавленням прав на п'ять років та з конфіскацією всього належного йому майна, Тимошенко П.В. – до каторжних робіт на 20 років

⁸³ Там само. – Арк. 152.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. – Арк. 152 зв.

⁸⁶ Там само. – Ф. 6. – Спр. 49962. – Арк. 7, 56.

із позбавленням прав на п'ять років та конфіскацією всього належного йому майна⁸⁷. Згідно з ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 21 червня 1945 р. розстріл Симольчуку замінили 20 роками каторжних робіт із позбавленням прав на п'ять років⁸⁸.

Степаненко помер у засланні в селищі Явась Мордовської АРСР в 1947 р., через два роки після вироку⁸⁹.

1 квітня 1955 р. вирок стосовно Тимошенка було змінено Ухвалою військового трибуналу Київського військового округу: вилучено ст. 2 Указу Президії Верховного Суду СРСР від 19 квітня 1943 р., звинувачення перекваліфіковано зі ст. 54-1 «а» на ст. 54-3, і міру покарання зменшено до 10 років ВТР (виправно-трудова робота) із позбавленням прав на два роки⁹⁰. Невдовзі він звільнився з табору в Норильську, де відбував покарання, й повернувся до Білої Церкви.

Через рік після закінчення цього процесу розпочалися слідчі дії щодо Анни Нериушівни Здановської, 1888 р. н., польки, уродженки Білої Церкви. Саме на неї вказували засуджені як на особу, яка виявляла чи не найбільшу ініціативу в переслідуванні дітей єврейської національності. П. Симольчук вважав, що саме вона могла б на нього донести при спробі змінити у списку національність чи прізвища дітей. Здановська, в очах слідства, якнайкраще підходила на роль зрадниці, адже вона була з дворянської родини, чоловік її – колишній офіцер царської армії, брав участь у боях на боці білих, засуджений у 1938 р. до 10 років виправно-трудова робота, а рідний брат і шурина були репресовані органами НКДБ в 1935–1937 рр. за «контрреволюційну діяльність»⁹¹. Тож не дивно, що в постанові на арешт від 22 серпня 1946 р. було сказано, що Здановська, «проживаючи на окупованій території і працюючи медсестрою дитбудинку № 3 м. Біла Церква, брала активну участь у по-звір'ячому знищенні дітей єврейської національності [...], особисто видала в руки німців Крульфер Хаву, яка після розстрілу її батьків намагалася сховатись у дитбудинку [...]. Дітей української національності завжди залякувала, говорячи їм, що вони теж євреї і що їх чекає така ж доля [...]». Влітку

⁸⁷ Там само. – Арк. 152 зв., 153.

⁸⁸ Там само. – Арк. 157.

⁸⁹ Там само. – Арк. 194.

⁹⁰ Там само. – Арк. 182.

⁹¹ ЦДАГОУ. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 42850. – Арк. 12, 13, 13 зв.

1942 року сказала дівчинці Краснопольській Олі, що вона єврейка, лише тому, що у неї були великі очі, в результаті чого дівчина, боячись бути розстріляною, на нервовому ґрунті захворіла і померла [...]. Сприяла відправці малолітніх дітей на каторжні роботи до Німеччини, для чого дітям збільшувала роки»⁹².

Здановська категорично заперечувала висунуті їй звинувачення щодо виявлення дітей євреїв та інформування окупаційних органів про їх перебування в дитячому закладі.

Під час допитів встановлювали її роль ще в низці епізодів, які мали місце в дитбудинку. Зокрема, Степаненко під час слідства по його справі стверджував, що А. Здановська після проведення медогляду двох хлопчиків, які потрапили до дитячого закладу наприкінці вересня 1942 р., прибігла до нього в кабінет і заявила, що «виявила двох жидівських хлопчиків», вимагала, щоб він заявив про них до німецьких каральних органів, при цьому погрожувала, що якщо не заявить, то «відповідатиме перед німецькою владою»⁹³.

Про те саме свідчив П. Тимошенко. За його словами, наприкінці 1942 р. до дитбудинку № 3 із дитбудинку № 2 перевели близько 30 дітей. Здановська, виявивши під час медогляду в одного із хлопчиків років восьми обрізання, вимагала відправити його до німецьких каральних органів. Він, побачивши, що може «потрапити в гестапо на знищення, з дитбудинку втік, і доля його не відома»⁹⁴.

Зовсім інші свідчення дала А. Здановська. Начебто під час обов'язкового медогляду в одного з двох новоприбулих хлопчиків вона виявила обрізання, однак нікому не доповідала. Та все ж тодішній завідувач Ф. Степаненко повідомив про це окупаційні органи, і в листопаді 1942 р. до дитбудинку приїхали два гестапівці для перевірки цього факту. Її викликали до кабінету завідувача, де вже були німці, керівництво закладу та хлопчик, про якого йшла мова, і запитали як у медичного працівника, якої він національності. «Я відповіла, що хлопчик є татариним, не знаючи насправді його національності, – розповідала А. Здановська. – Можливо, цей хлопчик був євреєм, але я сказала, що він татарин, оскільки зрозуміла, що цей висновок вирішував його долю. Знаючи про те, що татари так само,

⁹² Там само. – Арк. 2.

⁹³ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 49962. – Арк. 56.

⁹⁴ Там само. – Арк. 73 зв., 74.

як і євреї, роблять обряд обрізання, я вирішила заявити гестапівцям про належність хлопчика до татарської національності і таким чином позбавила його від переслідування»⁹⁵.

Під час допитів А. Здановської з'ясувалася доля ще однієї дитини – Хани Крульфер. Вона прийшла до дитбудинку взимку 1942 р., назвалась Марусею Черноглазою, розповіла, що була вихованкою дитбудинку №1, однак не приховувала, що була єврейкою⁹⁶.

Про неї розповіла колишня вихованка дитбудинку Г.М. Богачук: «Минуло трохи часу, в дитбудинок прийшов німець і запитав, показуючи на Крульфер Хаву, це “юд”, ми всі відповіли, що ні, але медсестра Здановська відповіла, що так, ця дівчинка “юд”. На другий день указана дівчина була поліцією кудись відведена і доля її мені не відома»⁹⁷.

Іншу версію подає А. Здановська. За її словами, директор дитбудинку Ф. Степаненко, довідавшись про національну належність дівчини, наказав помістити її в ізолятор. Протягом тижня вона працювала на кухні, де чистила картоплю, потім він викликав її в канцелярію, після чого в дитячому будинку вона більше не з'являлась⁹⁸.

Однак усе свідчило проти А. Здановської. У міському відділі НКДБ вже з 6 червня 1946 р. лежав лист за підписами колишніх вихованців Н.Ф. Пантелій, Г.М. Богачук і Н.І. Артеменко. В ньому не було жодного слова про вже засуджених осіб, однак обвинувачувалися в антирадянській агітації та поганому ставленні до дітей інші працівники дитбудинку, зокрема, ті, хто давав свідчення проти П. Сильчука, Ф. Степаненка й П. Тимошенка. Зокрема, А. Здановську автори листа назвали «продажницею радянських дітей», адже вона «видавала єврейських дітей, щоб їх угробити», «Макоїд Любов, Краснопольську Ольгу, Чорняву Галину... вона хотіла, щоб цих дівчат погубити з білого світу». «Коли дізналась про перебування в дитбудинку Крульфер Хави (Черноглазої Марусі), то наказала П. Тимошенку відвести її в комендатуру, звідки вона вже не повернулась»⁹⁹.

Незважаючи на те, що лист містив компрометувальний матеріал щодо низки працівників дитбудинку, резолюція старшого слідчого

⁹⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 263.– Оп. 1. – Спр. 42850. – Арк. 20, 21.

⁹⁶ Там само. – Арк. 24, 37 зв.

⁹⁷ Там само. – Ф. 263.– Оп. 1. – Спр. 42850. – Арк. 36 зв.

⁹⁸ Там само. – Арк. 24, 24 зв.

⁹⁹ Там само. – Арк. 31 зв.

капітана Крижановського стосувалася лише А. Здановської. Власне, на підставі згаданого листа він ініціював початок слідчих дій щодо колишньої медсестри. У період з 7 до 12 червня 1946 р. всі троє підписантів були допитані. Вони підтвердили дані, викладені в листі, доповнили їх новими подробицями щодо участі А. Здановської у знищенні єврейських дітей та знущанні над дітьми української національності.

Усі закиди на свою адресу А. Здановська заперечувала. Вона пояснювала, що не могла брати участь в підготовці списку вихованців, на основі яких було арештовано шестеро дітей, оскільки це не належало до її обов'язків медпрацівника. Того дня, коли поліцейські прийшли за дітьми, – вона була відсутня на роботі, бо мала вихідний. Заперечила й звинувачення у збільшенні віку дітей під час відправки до Німеччини, бо, мовляв, таких повноважень не мала, це була прерогатива адміністрації дитбудинку. Мотиви заявниць-вихованок пояснювала бажанням засуджених помститися за свідчення, які вона давала проти них на слідстві й під час суду, а заяву вихованці написали начебто під тиском на них рідних засуджених. Крім того, звертала увагу на те, що Любов Макоїд та Неля Артеменко в період окупації в дитячому будинку вже не перебували, а працювали деінде хатніми робітницями¹⁰⁰.

Попри спроби А. Здановської вистояти проти репресивної машини, здавалося, що вона ось-ось зламається і підпише зізнання (за визначенням відомого сталінського юриста А. Вишинського, – «царицю доказів») у всіх висунутих їй звинуваченнях.

Однак трапилось несподіване. 14 жовтня 1946 р. трьох колишніх вихованок, які звернулися із згаданою заявою, повторно допитали. Вони спростували свою заяву та надані в червні свідчення. Н. Артеменко показала, що Хаву Крульфер видав директор дитбудинку П. Симольчук за участі вихователя П. Тимошенка (насправді на той час П. Симольчук уже не був директором). «Заяву я підписала власноручно на прохання Пантелей Надії, – розповідала вона. – Зміст цієї заяви я не знала, оскільки Пантелей Надя сказала мені, щоб я розписалася під текстом, не читаючи його. Вона говорила, що я не повинна знати зміст заяви, тому що вона йде в МДБ»¹⁰¹.

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 15–16.

¹⁰¹ Там само. – Арк. 39–39 зв.

Любов Макоїд заявила, що свідчень, зафіксованих у протоколі допиту від 12 червня, не давала, «але протокол допиту після його прочитання підписала, бо не надавала серйозного значення його змісту... Очевидно, слідчий, який проводив допит, помилково виклав мої покази в протоколі»¹⁰².

Надія Пантелей під час допиту показала, що заяву до міськвідділу МДБ написала на підставі чуток, які поширювалися серед вихованців. Треба зазначити, що Н. Пантелей була репатріанткою із Німеччини, де вона працювала як «остарбайтер» із літа 1942 р., і мала після повернення проблеми з отриманням документів. Один із працівників Білоцерківського відділу міліції обіцяв допомогти їй у цій справі, якщо вона перепише заяву таким чином, як він підкаже. Надія розповіла, що факти, викладені в листі стосовно подій у дитбудинку, в період окупації мали місце, але до «діяльності Здановської стосунку не мають»¹⁰³.

25 жовтня 1946 р. білоцерківські «чекісти» підготували проект постанови про продовження слідства, мотивуючи це тим, що А. Здановська винною себе не визнає, а три основні свідки – колишні вихованки дитбудинку, від своїх свідчень відмовились і на повторному допиті показали, що про «факти участі Здановської у зраді їм особисто нічого не відомо, а раніше надані ними свідчення побудовані лише на припущеннях»¹⁰⁴.

Очевидно, для них стала несподіванкою резолюція начальника управління МДБ у Київській області М.С. Бондаренка: «В санкції на продовження строку відмовляю. Здановську, якщо немає підстав для направлення в суд – негайно з-під варти звільнити»¹⁰⁵. Остаточну постанову про припинення слідства через брак зібраних доказів було затверджено 15 листопада 1946 р. Трапився нечастий для радянської каральної системи збій, однак що стало справжньою його причиною, для нас, напевне, залишиться таємницею.

На цьому питанні про встановлення вини й відповідальності осіб за скоєні щодо дітей дитбудинку злочинів не завершилось.

П. Симольчук неодноразово звертався до різних партійних, державних і судових інстанцій, наполягаючи на своїй невинуватості й необхідності переглянути його справу.

¹⁰² Там само. – Арк. 42 зв., 44 зв.

¹⁰³ Там само. – Арк. 57–58.

¹⁰⁴ Там само. – Арк. 64.

¹⁰⁵ Там само.

Зауважимо, що, виступаючи в суді, П. Тимошенко зазначав: «На той час нам усім було відомо, що німці розстрілюють євреїв, незалежно від віку. Якби Симольчук у списках не вказав національності дітей євреїв або якби він указав, що вони не євреї, а, наприклад, українці, то в такому випадку дітей би не розстріляли. Проте Симольчук цього не зробив. Тому я вважаю, що Симольчук є винним у розстрілі дітей, оскільки не вжив заходів для їх порятунку. Хочу відзначити, що в Білій Церкві був і другий дитбудинок для дітей до 8 років, і в цьому будинку були діти євреїв, але вони уціліли, тому що в списках не зазначили їхню справжню національність»¹⁰⁶. П. Тимошенко свідчив, що він не хотів супроводжувати дітей, бо знав, що їх ведуть на розстріл. «Мені Симольчук не говорив, що дітей ведуть на розстріл, але про це я сам здогадувався, через те, що на той час євреїв розстрілювали»¹⁰⁷.

Військова колегія Верховного Суду СРСР 17 січня 1959 р. винесла ухвалу по справі трьох засуджених. У ній було вказано, що Симольчук склав список вихованців дитбудинку із зазначенням національності на вимогу бургомистра, не знаючи, з якою метою. «Симольчук надав Майківському список дітей дитбудинку з метою вилучення [в оригіналі російською “изъятия”. – Авт.] дітей єврейської національності, – йшлося в ухвалі. – Тому ці дії Симольчука не можна розглядати як зраду Батьківщині і кваліфікувати ст. 54 – 1 “а” КК УРСР». Було знято звинувачення і за іншими епізодами, які ставив йому за вину суд першої інстанції.

«Обвинувачення Степаненка в тому, що, перебуваючи на посаді директора дитбудинку, він бив дітей, насильно відправляв на роботу до Німеччини і вихваляв умови життя в Німеччині, також є необґрунтованими», – зробила висновок військова колегія¹⁰⁸.

П. Тимошенко під час перегляду справи в суді заявив, що «в серпні 1941 року він, за дорученням Симольчука, супроводжував шістьох вихованців дитбудинку єврейської національності в окремий будинок по вул. Піонерська (на початку окупації там розміщувалась тюрма), але в той самий час сам був ще вихованцем дитбудинку і виконував лише розпорядження Симольчука, а вихователем був призна-

¹⁰⁶ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 49962. – Арк. 216.

¹⁰⁷ Там само. – Арк. 216 зв.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 251.

чений після цього через півтора місяця»¹⁰⁹. Свою причетність до насильницької відправки дітей до Німеччини П. Тимошенко також заперечував.

Під час перегляду справи було виявлено, що деякі свідки в 1945 р. надавали неправдиві покази. Зокрема, колишня вихованка дитбудинку Стахурська, яка на попередньому слідстві розповіла, що в перші дні окупації з дитбудинку були відправлені до гестапо 12 дітей єврейської національності, а в суді заявила, що Симольчук сильно побив двох вихованців, при перевірці справи від цих слів відмовилась і пояснила, що на той час їй було 10 років, і вона давала свідчення після відповідного інструктажу з боку нового директора дитбудинку, прізвище якого не пам'ятає.

Повторно допитана під час перевірки справи свідок Здановська заявила, що «їй розповідали про те, що Симольчук попереджав дітей, коли їм загрожувала небезпека від німців, що він любив дітей і був відданий своїй роботі, і коли в період окупації спалювали червоний прапор дитбудинку, то Симольчук плакав»¹¹⁰.

Отже, розглянувши матеріали справи, Військова колегія Верховного Суду СРСР ухвалила: «Вирок військового трибуналу військ НКВС Київської області від 15 травня 1945 року щодо Симольчука Пимона Федоровича, Степаненка Федора Васильовича, Тимошенка Петра Васильовича... у зв'язку із нововиявленими обставинами відмінити і справу за недоказовістю звинувачень припинити»¹¹¹.

Ухвала містила припис про звільнення П. Симольчука з-під варті. Крім об'єктивних обставин справи суд врахував, що на той час йому виповнився 71 рік, він мав інвалідність другої групи і вже відбув покарання понад чотирнадцять років і сім місяців з двадцяти, до яких був засуджений.

Під час «відлиги» переглянули багато вироків, винесених судовою системою в попередній період, у тому числі щодо злочинів, учинених у період окупації. Зазвичай не скасовували вину підсудних, а змінювали кваліфікацію статей кримінального законодавства, що вело до пом'якшення їхньої відповідальності. В цьому випадку був рідкісний випадок для радянського судочинства: судимість фігурантів справи скасували через недоведення їхньої вини.

¹⁰⁹ Там само. – Арк. 252.

¹¹⁰ Там само. – Арк. 203–204.

¹¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 49962. – Арк. 252–252 зв.

Питання про кількість єврейських дітей, які були вбиті за час нацистської окупації, пов'язане із загальними втратами єврейського населення міста.

О.М. Гончаренко, який проаналізував наявні архівні джерела, стверджує, що сумарна кількість жертв серед єврейського населення міста становила 4,5 тисячі осіб¹¹². Це майже 50 % єврейського населення міста порівняно з довоєнним періодом, адже у 1939 р. за офіційними джерелами в Білій Церкві мешкали 9284 євреї¹¹³. Понад половину цього числа становили діти.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що нацисти не робили жодних винятків для дітей своїх «расових ворогів» у Білій Церкві. Вже із самого початку окупації реєстрація єврейського населення охопила не лише доросле населення, а й дітей, це був підготовчий етап «остаточного розв'язання єврейського питання» в місті. У більшості випадків дітей страчували разом із батьками. Найбільш масові розстріли відбулися 19 і 21–22 серпня 1941 р. після прибуття до міста напередодні зондеркоманди 4а. Саме їм, командам СС і СД, належало центральне місце в системі організації терору. Проте їхній порівняно малочисельний склад не міг повністю виконати поставлені завдання. Польова жандармерія, підрозділи Вермахту також брали участь у каральних акціях проти євреїв.

Місцева українська поліція не мала права проводити широкомасштабні антиєврейські акції самостійно, однак її роль часто не обмежувалась суто технічними функціями конвоювання й охорони. Зокрема, про це свідчить їхня участь у розстрілі дітей 22 серпня 1941 р.

У післявоєнний період у Білій Церкві, де сталися ці трагічні події, пам'ять населення було деформовано ідеологічними штампами, в яких не було місця правді про реальний масштаб знищення єврейської громади. У місті поширювали версію про розстріл дітей різних національностей, які перебували у дитячому будинку. Наведені факти переконливо спростовують її та сприяють відродженню історичної пам'яті.

¹¹² Холокост на території СССР: Энциклопедия. – С. 62.

¹¹³ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992. – С. 68; Distribution of the Jewish Population of the USSR 1939 / Ed. by M. Altshuler. – Jerusalem, 1993. – P. 20–21, 55–57.

Архівні документи та спогади колишніх вихованців дитячого будинку «Хата дитини», яким вдалося пережити трагедію Голокосту, свідчать, що у кожного врятованого був свій спаситель – колектив співробітників дитячого закладу. Менше відомостей маємо про перебіг подій у дитбудинку № 2, але й там щонайменше 11 дітей єврейської національності було врятовано від смерті. Цей дитбудинок розформували в 1947 р., а його вихованців розподілили по дитячих закладах колишнього Радянського Союзу. Тому наразі їхню долю, а також тих співробітників, які врятували дітей, досліджено найменше.

Встановлено також імена семи дітей єврейської національності з дитбудинку № 3, які були розстріляні. На відміну від двох інших дитбудинків, у цьому закладі не знайшлося свого праведника, їх навіть не пробували врятувати. Радянське слідство намагалося встановити винних у цьому злочині, проте питання залишилось відкритим.